

Psychoanalyse van en in de groep

Van ideologie tot subject

(uit: Mark Kinet (Red.) *De groep in psychoanalyse*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2010 p 11-32)

There is no such thing as the nation or identity.

There is only the story and history.

Gyorgy Konrad

Mark Kinet

1. Mogelijkheden

Binnen psychiatrische behandelsettings is het werk in en met de groep *alomtegenwoordig*. Patiënten volgen hun therapieprogramma vaak in *kleine* groepen van een achttal personen. Het is de schaal van een klassieke psychotherapeutische groep (Foulkes, 1964, Yalom, 1970). Er is de *mediane* groep van 12-30 individuen bijvoorbeeld een team of een kleine ziekenhuisafdeling. Patrick de Mare (1990) heeft ons getoond hoe in dergelijke groepen (ook buiten de psychiatrie) individuen kunnen groeien op vlak van burgerzin en er primitieve vooroordelen kunnen overwinnen. We hebben de *grote* groep van de *community meeting* of de *patient-staff meeting*, waar 50 mensen of meer kunnen samen zitten om vragen, bedenkingen en commentaar te geven over (samen)werking en samenleving onder een min of meer gestructureerde leiding (Hartman, 1982). Ook het geheel van een *organisatie* kan psychoanalytisch worden begrepen en in het geval van primitief of bureaucratisch disfunctioneren worden bewerkt (De Board, 1990). Vamik Volkan (2006) exporteerde het werk in de grote groep zelfs naar de *politiek* om etnische spanningen te verminderen tussen bijvoorbeeld Griekse en Turkse Cyprioten, Israëli's en Arabieren, Russen en Estoniërs.

Werken in groepen heeft ook evidente *economische* voordelen. Specifieke professionele deskundigheid is schaars en door te werken in en met groepen kunnen meer patiënten van deze expertise 'genieten'. Groepswork kenmerkt zich door bepaalde specifieke *therapeutische factoren* die klassiek aan de groep worden toegeschreven. Ze zijn werkzaam ongeacht de taak van de groep (creatieve therapie, expressieve therapie, sociotherapie, psychotherapie) en ongeacht de behandelingsfilosofie of het therapeutisch model (Bloch & Crouch, 1985).

Groepspsychotherapie in het bijzonder heeft grote voordelen in de behandeling van *persoonlijkheidsstoornissen* (Fuhrman & Burlingame, 1994, Bateman & Fonagy, 2004, Berk, 2005). Robert Hinshelwood (1987) stelde dat ‘*psychiatric institutions exist for people who cannot contain themselves*’. Gewoonlijk hebben deze patiënten te lijden onder gebrekkige basisveiligheid/-vertrouwen, constantie en/of mentaliserend vermogen. De diverse vormen van *spiegeling* die het groepswerk biedt heeft op dit alles een opbouwende impact. Groepstherapie activeert en adresseert deze basale lagen van het psychisch functioneren. Ze laat een minutieuze *vivisectie* toe die wel eens bijzonder geschikt zou kunnen zijn voor de behandeling van problemen die wortelen in de *vroegkinderlijke* ontwikkeling.

2. En gevaren

Anderzijds kan het *impact* van de groep op de individuele vrijheid en zelfstandigheid verschrikkelijk zijn. Het individu kan onder druk van de (a fortiori grote) groep immers veranderen in een blinde en geestloze machine die amoreel de expliciete en impliciete orders uitvoert van zijn *Führer*. De experimenten van Stephen Milgram (1983) leverden wat dat betreft ontvullende resultaten op. Modale studenten brachten er zonder veel verpinken fatale elektrische schokken toe aan proefpersonen. Of hoe ‘brave’ gehoorzaamheid en groepsdruk van ons een beul kan maken. Het is de ‘*banality of evil*’ waarover Hannah Arendt het heeft naar aanleiding van haar opdracht voor de *New Yorker* (1963). Terwijl ze zijn proces in Jeruzalem bijwoont blijkt Eichmann volgens haar ‘*nicht einmal unheimlich*’ (Young-Bruehl, 2007 p 427). De meest gewone lieden kunnen onder invloed van ‘het systeem’ tot meedogenloze instrumenten worden van een anonieme grootmacht. In zijn beroemde speech uit 1943 vraagt Goebbels zijn publiek of zij bereid zijn 18 uur per dag te werken, alle comfort te missen, allerlei pijn en ontbering te trotseren en zich te engageren in een Totale Oorlog. 20000 Duitsers roepen fanatiek en als uit één borst: ‘Ja! Ja! Ja!’

Voor alle duidelijkheid zijn dit trouwens geen fenomenen uit het verleden. We kunnen dergelijke verschijnselen nog steeds herkennen in actuele(re) gebeurtenissen. Niet alleen ver weg in Goma, waar de armen en benen van een Rwandese baby worden afgehakt om het rompje te gebruiken als een tafel voor een paar flessen bier. Maar ook in de achtertuin van Europa, waar een Kroatische grootvader gedwongen wordt de lever op te eten van zijn voor zijn ogen vermoorde zoon. Zelfs zogenaamde intellectuelen zijn niet volledig immuun aan het primitief, emotioneel impact van de groep. Bill Buford, prominent criticus voor *the Times Literary Supplement*, infiltrerde in het milieu van de voetbal-*hooligans* en raakte daarbij volledig geïnfecteerd door hun brutaal en gewelddadig gedrag (1992) De groep is bijzonder besmettelijk en heeft een enorm regressief impact op het individu. Dramatisch zelfverlies kan het gevolg zijn alsook het (nagenoeg) volledig teloorgaan van rationeel en moreel oordeelsvermogen.

3. Groepsspecifieke factoren

Het *klinisch* werken in/met groepen impliceert op zich ongetwijfeld een aantal *specifieke* therapeutische factoren (cfr. Yalom, 1970, Bloch & Crouch, 1985, Jongerius & Eyckman, 1993) Zij werden al vernoemd door de eerste pioniers van de groepspsychotherapie. In een

Binnen de *International Psychoanalytical Association* zijn er een aantal gemeenschappelijke tendensen. Er wordt veel belang gehecht aan vroege en/of systematische overdrachtsduiding en aan de *total transference situation* (Joseph, 1985). Er is een belangrijke focus op affect, op enactment en op onbewuste betekenissen in het hier en nu. Diverse aspecten van de objectrelatie-theorie (Kernberg, 1976) hebben veralgemeend ingang gevonden. Vrij vlottende aandacht heeft plaats gemaakt voor vrij vlottende responsiviteit. De laatste decennia is er bovendien toenemende invloed van gehechtheidsonderzoek en –theorie. Ook inzichten uit de *infant research* en de neurobiologie worden in hoge mate in theorie en techniek geïntegreerd.

Het intrapsychisch perspectief verschuift naar het interpersoonlijke en intersubjectieve onder invloed van de constructivistische stromingen en de *two person psychology*. Sommigen verkiezen het hier te spreken over de analytische derde (*'analytic third'*, Ogden, 1994) of het veld (Neri, 2007) die ze beschouwen als intersubjectieve, klinische *'facts'* (hoewel *artefacts* mogelijks een betere term is). *Last but not least* grijpt er een (voor sommigen alarmerende) vorm van bionisering plaats. Binnen deze stroming ligt de klemtoon meer op mentale processen dan op representatie. Belangrijkste opdracht van de analyticus is dan een vermogen tot denken te genereren of te faciliteren, primitieve verdedigingsmechanismen bloot te leggen en te evolueren naar hogere niveaus van begrijpen, *'understanding-in-the-moment-of-truth'* enzovoort.

Ook binnen de groepsanalyse hebben zich gelijkaardige convergerende processen voorgedaan. In 1964 had Durkin het (nog) over een *ideologisch debat*. Er waren drie partijen: de Amerikanen zoals Wolf & Schwartz (1962, 1993) of Slavson (1964) focusten op het individu in de groep. Belangrijkste voordeel van psychoanalyse *in* de groep is voor hen het optreden van (multi)laterale overdrachten en hun interpretatie. De Britse groep van het *Tavistock Institute* waaronder Ezriel (1950) of Bion (1961) richtte zich vooral op de *groep als geheel*. Foulkes (1964) nam tussen beiden wat een *middenpositie* in.

De hedendaagse psychoanalytische groepstherapie ligt al lang niet meer zo wakker van deze spanning tussen individuele en groepsbenadering. Iedereen lijkt het erover eens dat analytisch werk in de groep zich afspeelt in het grensgebied tussen beide. Veel zal afhangen over welk soort groep het gaat. Grote en/of ongestructureerde groepen activeren gemakkelijker het (post)kleiniaans te begrijpen psychotische register. Kleinere groepen en/of duidelijke taak en leiding zorgen voor een hoger niveau van functioneren. Het groepspsychotherapeutisch werk met psychiatrische *in-patients* stelt evident en noodzakelijkerwijs heel andere imperatieven dan een ambulante groep met overwegend neurotische patiënten. Groepsdynamische duidingen zijn meest aangewezen in teams en organisaties, individuele duidingen pas mogelijk binnen rigoreus uitgekende psychoanalytische settings enzovoort.

8. Oergroep en massa

Freud leverde twee belangrijke bijdragen tot de analyse van collectieve psychologie. In *'Totem en taboe'* (1912-1913) creëert hij een filogenetische mythe die ten grondslag ligt aan het verbod op incest, vadermoord en kannibalisme en aldus aan de daaruit voortvloeiende beschaving. Hij voert er zowel de oergroep als de oervader ten tonele. We denken aan onze voorouders uit het Pleistoceen (een kleine 2 miljoen jaar geleden) wanneer ons bestaan zich afspeelde in de savannes van de Seringeti vlakte. We leefden er als jager-verzamelaars en nomaden in kudden van 50-100 leden geleid door wat de biologen nu een alfa-mannetje

10. Groepsanalyse

Foulkes (1964, 1975) had een heel andere insteek. Hij was op zoek naar *alternatieven* voor de beperkingen van individuele psychotherapie. Naar zijn mening wordt elke stoornis teweeggebracht door en moet ze dus ook geremedieerd worden binnen een complex netwerk van interpersoonlijke relaties. Het individu en de groep zijn *'figure-ground'* fenomenen en het individu is als het knooppunt in een neuraal netwerk. Foulkesiaanse groepsanalyse veronderstelt *vijf basisprincipes*: 1) het vermogen te luisteren, te begrijpen en te interpreteren ten aanzien van de groep als geheel in het hier en nu, 2) alleen rekening houding met de overdracht van de groep op de analyticus en niet ingaan op laterale overdrachten, 3) het concept van de onbewuste fantasmatische resonantie tussen groepsleden onderling, 4) gemeenschappelijke spanningen en een gemene deler op vlak van de onbewuste fantasieën van de groep, 5) de groep als een psychische matrix en als een gemeenschappelijk referentiekader voor alle interacties.

De groepsleider zal zich stapsgewijs strategisch terugtrekken in een crescendo van decentralisatie ten voordele van de vrij vlottende discussie in de groep. Op die manier worden de individuele groepsleden in een positie geplaatst waarbinnen zij een functionele autonomie kunnen verwerven en zich kunnen bevrijden en ontvoogden van de therapeut en van de andere groepsleden, met andere woorden het individuatieproces ontrolt zich. Foulkesiaanse groepsanalyse is vooral gericht naar de groep als geheel en spitst zich daarbij toe op communicatie, op vertaling en op de rijping en ontwikkeling van de groepsmatrix die op haar beurt individuele verandering zou teweegbrengen. Sommigen argumenteren dat dit gebeurt ten koste van het interpretatieve werk, met zijn erkenning van de overdracht, de weerstand en het ginder en toen.

Latino's leggen soms wat andere accenten dan de Anglo's. Belangrijkste pionier uit deze hoek is Didier Anzieu (1975), een dissidente leerling van Lacan. De groep is voor hem eerst en vooral een *illusie* die ten dienste staat van onbewuste functies. Hij vergelijkt de groep met de droom. Het is een plaats waar onbewuste verlangens van de groepsleden imaginair in vervulling kunnen gaan en/of het is een imaginaire en defensieve formatie die bepaalde (bijv fragmentatie-) angsten kan afweren. Het is een freudiaanse klassieker de droom te beschouwen als een wiegeliedje of als behoeder van de slaap. Zoals Lacan laconiek opmerkt: *'Le rêve sert avant tout la fonction de dormir'*. En is het niet de moeilijke en pijnlijke opdracht van het psychoanalytisch proces dat de patiënt uit deze droom de onbewuste determinanten van zijn psychisch leven (distil)leert om zodoende op ontzuenderende wijze uit de slaap te ontwaken?

René Kaës, Jean-Claude Rouchy en Claudio Neri behoren tot de voornaamste hedendaagse groepspsychoanalytici. De eerste is het meest ingenieus in zijn theoretische conceptualisering van groepsprocessen. Voor Kaës (2000) kan een groep zich maar beschermen tegen en op een constructieve manier gebruik maken van externe prikkels en interne impulsen in de mate dat zich een *'appareil psychique groupal'* (APG) gevormd heeft. We kunnen het vergelijken met een soort prikkelschild of *'Moi-Peau'* van de groep (Anzieu 1994). Dit apparaat ent zich op de individuele psychische apparaten van de groepsleden alsook op de omgevingscultuur en de collectieve voorstellingen van de groep. Het zou acht verschillende functies voor de groep vervullen (transformatie, linking, containment, figuratie, differentiatie, transmissie, transfert, oriëntatie). Kaës onderscheidt ook verschillende organiserende momenten in het leven/de

gemaakt worden, verketterd, verbannen of ge-excommuniceerd. Of hoe vredelievendheid in een vorm van doodslag kan verkeren...

De mens is en blijft tot op zekere hoogte een (kudde)dier, ook al wordt hij radicaal door de taal gedenatureerd. Zo ontdekte een Amerikaanse computeranimator *drie basisregels* ter verklaring voor collectief gedrag (een zwerm spreuwen): blijf zo dicht mogelijk bij je buur, pas je snelheid aan en beweeg mee in de richting van de meerderheid (Taccoen, 2005 p 220).

De *collectiviteit* van de groep wordt blijkbaar beheerst door een streven naar veiligheid. Want wat is anders deze *middelpuntzoekende kracht* ter bescherming tegen gevaar? Paradoxaal gaat deze kracht die mensen samenbrengt echter hun individueel *zelfbehoud voorbij* en levert ze hen over aan een dodelijke eenheid, waarbinnen ze als *individu* verdwenen zijn (De Kesel, 1994 p 28). We herinneren aan Goebbels' Nazi-ideologie en het paradoxaal 'ideaal' van de nietsontziende *Krieg*. Elke efficiënte groep of organisatie heeft nood aan (een dergelijk leger van) gehoorzame individuen die zich met de taak van de groep identificeren. Maar anderzijds is er ook een *tegenkracht* nodig die de groep en de leden tegen *beestachtigheid* beschermt, namelijk een samengaan van *gehoorzaamheid* en *on gehoorzaamheid* (Taccoen, ibid p 251). Het is de hygiënische noodzaak van meningsverschil en van dissidentie, van samenspraak en tegenspraak die slechts wordt geboden door het voor velen verontrustend *onzekerheidsprincipe* van de *symbolische* orde. Het zijn de woordjes die we aarzelend spreken of waar onze mond van kan overlopen. Volle woorden ('*paroles pleines*') die ons Ik of de groep met verstomming kunnen slaan.

12. De groep en/als de spiegel

Sinds het *structuralisme* weten we ook dat de taal en de groep aan het individu *voorafgaan*. Het is het principe van Arthur Rimbaud: *Je est un autre*. Basismechanismen van elke *identiteitsvorming* zijn identificatie en differentiatie als subjectief *pendant* van de spiegeling en markering door de Ander. Er is een *imaginaire* identificatie met het (spiegel)beeld. En er is een *symbolische* identificatie met bepaalde namen/woorden die ons worden toegeschreven of met een *unaire* trek van de ander. Zonder *identificatie* met beeld en woord is er geen identiteit, maar zonder voldoende *differentiatie* raken we door dergelijke identificatie *gealiëneerd*.

We keren terug naar de analogie van wat zich *tussen kind en moeder* (net zoals *in de groep*) afspeelt. Elke ontmoeting begint met een blik in de spiegel: het zoeken naar geruststelling en herkenning bij de (kleine, imaginaire) ander-gelijke. Als de moeder door haar *poker-/still face* afstemming en spiegeling opschort is de baby na luttele seconden in *distress* (cf. Crandell e.a. 2003) Het is de dimensie van gehechtheid en verleiding, van (illusoire) heelheid en veiligheid die wordt aangeboden door de spiegeling in de ander (*l'autre*). Hulpeloos, verbrokkeld of verdeeld identificeren we ons met deze gedroomde eenheid. Onvermijdelijk en binnen de kortste keren echter doet het/de *vreemde* toch zijn intrede. De moeder spiegelt immers en markeert. Zij belichaamt zodoende ook de (symbolische, grote) Ander van taal en cultuur, tenminste voor zover ze daadwerkelijk naar de naam en het neen ('*le nom*' en '*le non*') van de vader verwijst. Deze markering stemt pas echt tot (na)denken. In een parafrasering van Bion: '*no mirror* (in plaats van '*no breast*') *therefore a thought*'.

produceert unieke zin en betekenis, reageert op de hem of haar eigenaardige wijze. *Quod analysandum est.*

Wat psychotherapie immers in de brede zin van het woord psychoanalytisch maakt is de ontdekking van het onbewuste en het dieper ingaan op de *inhoud* van dit onbewuste, namelijk de drift, het verdrongene, de verdedigingsmechanismen, de basisfantasieën etc. Om het simpel te stellen is het de bedoeling het onbewuste bewust te maken en daardoor een verandering in het psychisch beleven en/of functioneren tot stand te brengen. Deze verandering wordt dan niet nagestreefd door *voorschrift* of *advies* van een garanderende meester: de therapeut, de wetenschap, de (statistische en/of maatschappelijke) norm enzovoort. Ze komt maximaal tot stand volgens het principe dat Michel Thys (2006) omschreef als het 'beter worden van waarheid'. Deze 'waarheid' gaat dan welteverstaan niet over de veralgemeenbare/objectiveerbare (?) empirie van elementaire deeltjes, maar over de *particuliere/subjectieve waarheid* die bijvoorbeeld Michel Houellebecq (1999) leidde tot het schrijven van zijn gelijknamige roman. De schrijver in een interview: '*Il faut frapper où ça compte*' (je moet slaan waar het telt).

Overdracht, weerstand en de erkenning van de rol van de *infantiele seksualiteit* zijn enkele van de klassieke tekenen van onderscheid met andere psychotherapievormen. Maar misschien nog het meest specifiek zijn de psychoanalytische *epistemologie* en *ethiek*. De psychoanalyse onderzoekt door middel van de methodische *grondregel* van de vrije associatie de particuliere principes en wetmatigheden waarop de zich herhalende psychologie van het individu is gebaseerd. Door zoveel mogelijk kennis van (eigen) zaken wordt het subject geholpen tot bewuste ethische keuzes te komen. Dit wordt niet in het minst gerealiseerd dankzij een bepaalde therapeutische *verhouding* waarbij het *anders* zijn van de ander aan bod komt en wel wederzijds (Verhaeghe, 2005 p 117). Het zogenaamde '*verlangen van de analyticus*' leidt de patiënt *voorbij* de identificatie ('*le franchissement du plan de l'identification*', Safouan 2005 p 68) naar *differentiatie*. De psychoanalyse is erop gericht '*het absolute verschil*' (Lacan 1973 p 248) te maken waarbij ieder in een unieke en particuliere verhouding komt te staan tot zijn Ding (doen). De eigen, particuliere drijfveren worden geïsoleerd en niet het verlangen te genezen of op een of andere manier *goed* te doen (Lacan 1986). De wederzijdse spiegel(ing) moet worden verbroken en pas *voorbij* de spiegel kan de eigenlijke reis beginnen. Alice kan Wonderland dan ook slechts betreden '*through the looking glass*'.

14. Ethiek als epiloog

De psychoanalytische kliniek is zodoende een bij uitstek *ethisch* domein. Psychopathologie kan worden opgevat als het onvermogen bewust te kiezen en het blijven vastzitten in *symptomatische* keuzes. *Iets* in ons kiest, vaak tegen goede bedoelingen en beter weten in. Wat betekent het bijvoorbeeld man, vrouw, vader, moeder te zijn. Wat betekenen liefde, gezag, seksualiteit. Welke van de '*fifty ways to leave your lover*' is de 'juiste'? Het zijn waarlijk ethische keuzes waarvoor er behalve *het* geen evangelie bestaat. Therapie is in die optiek het helpen mogelijk maken van keuzes. Vereenvoudigend gaat het in *psychotherapie* om keuzes die worden gedragen door een *groep* en gegarandeerd door een leidende idee of figuur. Men sluit zich aan bij een norm of conventie, een overtuiging pro of contra enzovoort.

Typisch psychoanalytisch is dan de keuze voor *inventie* waarbij men in zekere zin zijn eigen *uitzondering* produceert. Welteverstaan gaat het dan niet om de *keuze voor het buitengewone*

(Freuds 'narcisme van de kleine verschillen' ter *distinctie* van het imago), maar om een *buitengewone keuze* als *proces*. Paradoxaal kan uit deze keuze immers perfect iets heel 'gewoons' resulteren. Het gaat er slechts om het Ding te ontdekken dat ons doet gaan (en komen): de onherleidbaar particuliere wijze waarop wij genieten. Vincent Hanna/Al Pacino uit 'Heat' van Michael Mann: '*...all I am is what I'm going after*'.

Door de intrede in de taal is er voor de mens een fundamentele *disharmonie* en *denaturatie*. Instinct en aanpassing worden door (betekenaars)processen van verdichting en verschuiving en door het streven naar lustgewin *polymorf geperverteerd*. Tijdens de puberteit weet een kalf dat stier wordt wat het moet doen. Zijn seksualiteit is neergeschreven in de genen en wordt gediceerd en geprogrammeerd door het *instinct*. De mens is echter spreekwezen en subject. Hij moet keuzes maken en is volgens Sartre tot vrijheid veroordeeld. We moeten *woorden* kiezen en we moeten *daden* kiezen. Onvermijdelijk falen we echter in het kiezen van de *juiste* woorden of de *juiste* daden. Dit falen is in zekere zin onze grootste menselijke prestatie. Als subject *zijn* we de som van onze keuzes. We vertellen ons verhaal en we schrijven en herschrijven onze geschiedenis tot aan de (typisch menselijke) voltooid toekomstige tijd van het sterfbed.

Om te beginnen koos ik een uitspraak van de Hongaarse schrijver Gyorgy Konrad in *Time Magazine*: '*There is no such thing as the nation or identity. There is only the story and history.*' Er is niets zoiets als een natie of een identiteit. Er zijn slechts verhaal en geschiedenis. Zo kan ik deze bijdrage eindigen en tegelijk de *aftrap* geven tot dit boek over de groep in psychoanalyse.

Literatuur

- Anzieu, D. (1975) *The group and the unconscious*. London & Boston : Routledge, 1984.
- Anzieu, D. (1994). *Le moi-peau*. Paris: Dunod.
- Arendt, H. (1963) *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin, 1991.
- Bateman, A en Fonagy, P. (2004). *Psychotherapy for borderline personality disorder. Mentalization based treatment*. London: Oxford University Press.
- Berk, T. (2005) *Leerboek Groepspsychotherapie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Bion, W.R. (1961) *Experiences in Group and other papers*. London: Tavistock Publications.
- Bion, W.R. (1962). *Learning from experience*. London: Karnac Books, 1984.
- Bion, W.R. (1974). *Bion's Brazilian Lectures*. London : Karnac Books, 1990.
- Bloch, S. & Crouch, E. (1985). *Therapeutic factors in group psychotherapy*. Oxford: Oxford University Press.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base. Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.
- Buford, B. (1992). *Among the thugs*. New York: Norton.
- Cluckers, G. en Meurs, P. (2005). Bruggen tussen denk-wijzen. In: *Mentalisatie*. Mark Kinet en Rudi Vermote (Red). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Crandell, L.E., Matthew P.H. e.a. (2003) Still-face interactions between mothers with borderline personality disorder and their 2-month-old infants. *British Journal of Psychiatry*, 2003, vol. 183, 239-247.

- De Board, R. (1990) *The psychoanalysis of organizations: a psychoanalytic approach to behaviour in groups and organizations*. Londen/New York: Routledge.
- De Kesel, M. (Red.) (1994) *De sfinx van de sociologie. Georges Bataille: een Politieke Filosofie van het Geweld*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- De Mare, P. (1990) Development of de median Group. *Group Analysis*, 23, 2 p 113-127.
- De Waal, F. (2007) *De aap en de filosoof. Hoe de moraal is ontstaan*. Amsterdam: Contact.
- Durkin, H.E. (1964). *The group in depth*. New York: International Universities Press.
- Ezriel, H. (1950) A psychoanalytic approach to group treatment. *British Journal of Medical Psychology*, 23 p 59-74.
- Fonagy, P. , Gergely, G., Jurist, E. & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. New York: Other Press.
- Foulkes S.H. (1964). *Therapeutic Group Analysis*. New York: International Universities Press, 1977.
- Foulkes S.H. (1974) My philosophy in psychotherapy. In : Foulkes S.H. Selected Papers. London: Karnac, 1990.
- Foulkes, S.H. (1975). *Group-analytic psychotherapy*. London: Gordon & Breach.
- Freud, S. (1895). *Het ontwerp*. G. Van de Vijver & F. Geerardyn, vertaling en inleiding. Gent: Idesca, 1992.
- Freud, S. (1912-1913). *Totem en taboe*. C.R.4. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 21-211.
- Freud, S. (1921). *Massapsychologie en Ik-analyse*. C.R.5. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 11-93.
- Fuhriman, A. & Burlingame, G. M. (1994) *Handbook of group psychotherapy: an empirical and clinical synthesis*. New York : John Wiley and Sons, 1994
- Grotjahn, M. (1977) *Analytic group therapy*. New York: Aronson.
- Grotstein, J. (1981), Who is the dreamer who dreams the dream and who is the dreamer who understands it? *Do I dare disturb the universe?* London: Karnac Books.
- Hartman, J. (1982). PSM. Ideologie en praktijk. In: J. van de Lande (Red.) *Opgenomen in de groep: psychotherapeutische gemeenschappen in Nederland*. Amsterdam: Van Loghum Slaterus.
- Hinshelwood, R.D. (1987). *What happens in groups, psychoanalysis, the individual and the community*. London: Free Association Books.
- Houellebecq, M. (1999) *Elementaire deeltjes*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Hubble, M.A., Duncan, B.L. & Miller, S.D. (Ed.)(1999). *The heart and soul of change: What works in therapy*. Washington DC: APA.
- Jongerius, P.J. & Eyckman, J.C.B. (1993). *Praktijkboek groepstherapie*. Assen: Van Gorcum.
- Joseph, B. (1985). Transference: the total situation. *Int J. Psychoan.* 66 p 447-454.
- Kaës, R. (2000) *L'appareil psychique groupal*. Paris : Dunod.
- Kaës, R. (2004) *Le groupe et le sujet du groupe*. Paris : Dunod.
- Kaës, R. (2005) *La parole et le lien: Processus associatifs dans les groupes*. Paris: Dunod.
- Kandel, E.R. (2006) *In Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind*. New York: Norton.
- Kernberg, O.F. (1976). *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis*. New York: Jason Aronson.
- Kernberg, O.F. (1999). Psychoanalysis, psychoanalytic psychotherapy and supportive psychotherapy: contemporary controversies. *Int. J. Psychoanal.* 80, 1075-1091
- Kinet, M. en Vermote, R. (Red.) (2005), *Mentalisatie*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2006). *Freud & Co in de psychiatrie. Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self*. New York: International Universities Press.

- Lacan, J. (1949). Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je. In: *Ecrits*. (1966) Paris: Du Seuil p 93-100
- Lacan, J. (1973). *Le Séminaire. Livre XI. 1964. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (1986) *Le Séminaire. Livre VII. 1959-1960. L'éthique de la psychanalyse*. Texte établi par J.A. Miller. Paris: Du Seuil.
- Mahler, M. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- Mancia, M. (2007) *Feeling the Words. Neuropsychanalytic understanding of memory and the unconscious*. East Sussex/New York: Routledge.
- Milgram, S. (1983) *Obedience to authority: an experimental view*. New York: Harper Collins.
- Neri, C. (1997) *Group*. Rome, London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Neri, C. (2007) La notion élargie de champ. *Psychothérapies* 27, 1.
- Ogden, T. H. (1994). The analytic third: working with intersubjective clinical facts. *Int. J. Psychoan.* 75 p 3-20.
- Pines, M. (1984). Reflections on mirroring. *International Review of Psychoanalysis*. 11 p 27-37.
- Rizzolatti, G., Fadiga, L., e.a. (1996) Premotor cortex and the recognition of motor actions. *Cognitive Brain Research*, 3 p 131-141.
- Rouchy, J.C. (2008). *Le groupe, espace analytique. Clinique et théorie*. (Collection Transition). Ramonville Saint-Agne : Edition Erès.
- Safouan, M. (2005) *Lacaniana. Les Séminaires de Jacques Lacan. 1964-1979*. Paris : Fayard.
- Slavson, S. R. (1964) *A textbook in analytic group therapy*. New York: International Universities Press.
- Stern, D. N. (1985), *The interpersonal world of the infant*. New York: Basic Books.
- Stern, D.N. (1995). *The motherhood constellation*. New York: Basic Books.
- Taccoen, L. (2005) *Gehoorzaamheid en perversie. Over de wet van de taal als een verbod*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Thys, M. (2006). Beter worden van waarheid. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*. 2 p 136-148.
- Tomkins, S. S. & Demos, E. V. (1995) *Exploring affect, selected writings of Silvan S. Tomkins*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verhaeghe, P. (2002). *Over normaliteit en andere afwijkingen*. Leuven/Leusden: Acco.
- Verhaeghe, P. (2005) De essentie van de psychotherapie vanuit een psychoanalytisch perspectief. *Tijdschrift Klinische Psychologie*, 35ste jaargang, 2 p 109-118.
- Vliegen, N. (2006) *Kleine baby's, prille ouders. Samen in ontwikkeling*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Volkan, V.D. (2006) *Killing in the name of identity: a study of bloody conflicts*. New York: Pitchstone.
- Wallerstein, R.S. (1988). One psychoanalysis or many? *Int. J. Psychoan.* 69 p 5-22.
- Wallerstein, R.S. (Ed.) (1992). *The common ground of psychoanalysis*. Northvale/London: Jason Aronson.
- Wallerstein, R.S. (2002). The trajectory of psychoanalysis. A Prognostication. *Int. J. Psychoanal.* 83, 1247-1267.
- Whitaker, D.S. & Lieberman, M.A. (1964) *Psychotherapy through the group process*. Chicago: Aldine.
- Winnicott, D.W. (1950). Some thoughts on the meaning of the word 'democracy'. In Clare Winnicott e.a. (Ed.): *Home is where we start from*. London: Penguin, 1986.
- Winnicott, D.W. (1956). Primary maternal preoccupation. In : *Through paediatrics to psychoanalysis*. London: Karnac Books, 1992.
- Winnicott, D.W. (1971). Playing: a theoretical statement. In: *Playing and reality*. London: Tavistock.

- Wolf, A. & Schwartz, E.K. (1962) *Psychoanalysis in Groups*. New York: Grune en Stratton.
- Wolf, A., Kutash, I. & Nattland, C. (1993) *The Primacy of the Individual in Psychoanalysis in Groups*. New York: Jason Aronson.
- Yalom, I.O. (1970). *The theory and practice of group psychotherapy*. New York: Basic Books.
- Young-Bruehl, E. (1995) *Hannah Arendt. Een biografie*. Amsterdam: Olympus, 2007.